

КОНТАКТИ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ ЛІТЕРАТУРАМИ

С.С.Кіраль

*(доктор філологічних наук, професор,
Національний університет біоресурсів і природокористування України)*

В статтє на основе архивных и опубликованных материалов раскрыто взгляды Т.Зинковского на украинско-польские, русско-украинские литературно-художественные взаимосвязи, в частности на творчество И.Тургенева, М.Достоевского, М.Салтыкова-Щедрина и др.

Based on archival and published materials, the article discloses the views of T. Zinkovskiy on the Ukrainian-Polish, Russian-Ukrainian literary and artistic relationship, in particular on the work of Turgenev, Dostoevsky, Saltykov-Shchedrin, etc.

Трохим Зіньківський, який добре знав іноземні мови і мав особисті контакти з діячами літератури і мистецтва, відкрили йому доступ до європейської літератури і науки. Упродовж творчого шляху письменник стежив за новинками з найрізноманітніших галузей духовного життя, письменства інших народів, що з'являлися у видавництвах підросійської України, Галичини, Росії. Об'єктом критичної аксіології Зіньківського, спрямованої на роз'яснення прогресивних тенденцій світового мистецтва через фокус європейських літератур, були насамперед польські і чеські письменники. Характер цих взаємин ще не ставав предметом спеціального наукового осмислення, що й зумовлює актуальність і визначає основну мету пропонованого дослідження.

Деякі матеріали про поляків, чехів, словаків, болгар Зіньківський використовував при складанні російсько-українського словника; багату наукову інформацію давали праці О. Потєбні, О. Пипіна про слов'янський фольклор, літературу, україно-слов'янські взаємозв'язки (ще в Києві Зіньківський розпочав перекладати статтю О. Пипіна “Епизоды из малорусско-польских литературных отношений”, вміщену в другій і четвертій книзі “Вестника Европы” (1886); значна роль у вивченні польської мови в ознайомленні з польськими письменниками і вченими належить Б.Кутиловському, який представляє етос особливих людей, що свідчить про нетлінність дружби.

Сталі зв'язки з поляками для Зіньківського були своєрідними дверима у світ, зокрема у світ західноєвропейської літератури. Як фольклорист, він спостеріг тематичну близькість слов'янських історичних та історико-побутових пісень, їх міграцію від народу до народу. Як письменник і літературний критик, цікавився передусім сучасною йому польською літературою, усвідомлюючи, що творчість найвидатніших польських письменників 80–90-х рр. була безпосереднім продовженням попередньої літературної традиції та вироблених нею ідейно-естетичних норм і настанов.

Проблему українсько-польських зв'язків розглядав Зіньківський на широкому історичному тлі, у контексті становища та розвитку національної мови, літератури, перспективи національно-культурної автономії України.

Зіньківський не ототожнював окремих польських діячів культури, їхню творчість з офіційною політикою шляхетського уряду. Він ніколи не ідеалізував українсько-польські взаємини, бачив їхню складність, усю трагічність нерозуміння поляками українського питання, коли йшлося про державну самостійність України. Незважаючи на те, що інтерес до України в стародавній польській літературі вживався з експансією на Схід, Зіньківський був далекий від думки переносити на польських письменників відповідальність за дії і вчинки магнатерії. До того ж, українсько-польські відносини в особливо важкий для обох держав час, хоч не досягали повної гармонії, але відзначалися зміцненою солідарністю, як це трапилося на початку 60-х рр. після поразки польської революції і злочинного циркуляру П. Валуєва про заборону української мови, що ідентифікував її із сепаратизмом та “польською інтригою”.

Після жорстокого придушення польського повстання 1863 року національно-визвольна тема, що так яскраво і гнівно звучала у творчості польських романтиків, була приглушена; надії польської інтелігенції на звільнення і незалежність Польщі значною мірою були підірвані. Тим посутніше, що по двох роках після поразки виходить монографія поляка, який, долаючи історичні пересуди, дошукувався історичної правди у творах Т.Шевченка. “Яка мова, яке благородство! – не втримується від зворушення Зіньківський, цитуючи в рефераті польського автора. – Не забудьмо ще й того, що коли від пануючої, пробуваючої в силі і славі народности такої історичної об'єктивности, такої щирости почути за велику превелику дивовижу, то як важко, як тяжко признаватися в гріхах народности розбитій, розшарпаній,

скатованій, котрій намагаються навіть видерти моральне право на жите! [...] Се ми, українці, повинні зрозуміти і належно оцінити такий братній голос” (1, 68). Український письменник спонукає прислухатися до закликів польського критика подивитися правді у вічі, нехтуючи тими вороже налаштованими до українського поета критиками, котрі роблять “якесь страховище з того, кого братній народ зове батьком своїм, тим ще більш нас різнять від його і через се хоч нехотючи накладають з ворогами нашими” (1, 69).

З чеською літературою та народною творчістю Т. Зіньківський познайомився ще в Умані, під час роботи над словником. У його листах згадуються праці О. Потебні – “Слово о полку Ігоревім” та малорусская народная песня по списку XVI в.” (“Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш”), записаної в чеській граматиці Яна Благослава 1571 р., що вивчається в найтіснішому зв’язку з фольклором. Збираючи народнопоетичну поезію і працюючи над каталогом давньої української літератури у Петербурзі, Зіньківський запозичив досвід вивчення давньої літератури у зв’язку з фольклором за методом чеського вченого.

На 80-і роки XIX століття припадає найбільший розквіт популяризації творів Т. Шевченка у Чехії. У численних періодичних виданнях того часу друкувалася безліч віршів Т. Шевченка, значна частина його поем, насамперед “Ян Гус (Єретик)”, “Кавказ”, “Сон”, “Наймичка” та ін. З листування довідуємося про контакти Зіньківського з чехами при посередництві членів петербурзького гуртка українців, а також через Беренштама. У листі до Б. Грінченка Т. Зіньківський розповів один цікавий, в аспекті сказаного, епізод. У Празі вийшов “Історичний листок” з портретом Т. Шевченка. Петербуржці зібрали 8 карбованців на придбання того листка. “Я одіслав сі гроші і коли одержу, то пришлю тобі. Се “младочеський” орган і дозволений в Р[осію]. Як його було писати до п[ана] видавця? Вже не по-російськи, крий Боже! По-німецьки теж не випадало, вважаючи на чеське ворогування до всього німецького – то я вже з гріхом пополам утяв до його по-французькому – бо ж кажу, **писати до “братів-слав’ян” по-російськи – значить признавати за ними ту роль всеслав’янську, яку вони собі намагаються придбати**” (2, 150; виділ. наше. – С.К.).

Зіньківський бачив високу культуру чехів, проявлену в різних галузях життя, волелюбний нескорений дух, активну протидію гнобленню. Пояснюючи Г. Сервичківській своє розуміння людського щастя, громадянського обов’язку, ставить у приклад чеського героя Гуса: “Візьму такий приклад: Савонарола, Гусей ішли на кострище, мученики нашої суспільності ішли на шибениці тому, що бачили в цім своє “личное счастье”. Як не парадоксально це може вчуватися на первий раз, але це так, коли придивиться ближче. Я не скажу, щоб вони у смерті бачили “личное” щастя, а все-таки йшли на смерть. Гусс міг і не піти на кострище, зречись тільки він своїх ідей, як потребував констанцький собор, однак він пішов, бо він і раніше знав, що єму може бути, а страх не спиняв його, і день смерти не спинив, бо зречтись себе він не міг, він би не бачив для себе щастя, не ставши самим собою, себто перейшовши в перекір потребам свого духа, бо жити, не ставши самим собою не можна (я не кажу о фізичнім тільки житті, а беру жизнь повну)” (3).

Український мислитель не тільки декларує свою громадянську позицію, а й висловлює філософську думку, яка виявляється вдивовиж близькою до твердження, віддаленого в часі й просторі, яке належить засновнику європейського екзистенціалізму М.Гайдегеру. Видатний німецький філософ напише в 1920-х рр.: “Повернення себе з людей, тобто екзистенційне модифікування людино-самості у власне буття-самість, має відбуватися як надолужування вибору. Але надолужування вибору означає обирання цього вибору, рішучість на здатність бути зі своєї самості” (4, 268). Рішучість бути самим собою, коли натовп вимагає підкоритися його волі, була вибором і чеха Яна Гуса, і українця Трохима Зіньківського, який осмислив цю рішучість історично та філософськи.

Зіньківського прикро вразив передрук у чеському періодичному органі “Політик” з французького журналу статті-некролога Мільруа на смерть редактора журналу “Московские ведомости”, відомого реакціонера – Каткова. Стаття Мільруа мала гучну назву “Росія і Франція в траурі”, в якій Катков був представлений як “великий слов’янський публіцист з ласки Божої”, “муж великого серця і розуму”.

Правду про Каткова сказала французька газета “Le Devoir”: “Прізвище Каткова в Росії, – писалось у ній, – означає царизм, крайню реакцію, переслідування і сибірську каторгу. Катков все це відстоював. На протязі 30 років він своїм пером постійно паплюжив принципи революції, громив тих, хто їх визнає. Більше царський, ніж сам цар, вважав, що Сибір є пристановищем надто лагідним для давніх його приятелів. Був він учнем великого Шеллінга; пізніше відрікся своїх принципів, як і товаришів, а зненавидівши до крайності будь-яку політичну і релігійну свободу, став ненаситним у жертвах” (5, 487).

Обурений І. Франко в “Kurjerze Lwowskim” вмістив статтю “До відома панів чехів”, де, зокрема, дав характеристику справжнього “великого мужа”, “великого серця”. “О! Справді було воно велике: через нього тисячі російської молоді помандрували й мандрує в Сибір, на каторги [...] Через його денунціації європейського масштабу економіст, а заразом і публіцист Чернишевський провів 20 років на каторзі. Але

це з “патріотизму”, – іронізує І. Франко, – це була “благородна” денунціація – неправда ж, пане Мільруа і панове чехи?” (5, 489).

У цей же час Зіньківський, незалежно від І. Франка, розвінчує українського Каткова, професора економіки Київського університету, редактора найреакційнішого українофобського журналу “Киевлянин” Дмитра Піхно. При тому Зіньківський, на відміну від молодого І.Франка та М. Драгоманова, не бачив великої різниці між поглядами прихильників старого царського режиму і російськими “лібералами”, оскільки і одні, й другі ніколи не розглядали Україну в аспекті національної незалежності.

Виникнення інтересу до Щедріна збігається з дебютом Зіньківського у львівській “Зорі” (1885. – Ч. 3), де був опублікований переклад казки російського письменника “Засць, що себе жертвує”. У листах до Г. Сервичківської часто згадуються герої з творів Щедріна, довільні цитати або аналогії ситуацій. Саме в цей час він виношує плани майбутніх творів, фрагменти, варіанти яких зустрічаємо у листах. Уважно приглядаючись до “творчих секретів” М.Салтикова-Щедріна, Зіньківський сам учився користуватися ними, особливо вмінню завжди відшукати “гнилі” сторони соціальної дійсності і, “виставляючи їх на огляд всьому світові, разити їх немилосердно своїм гумором” (І.Франко). Якби труднощі не заважали Зіньківському діставати твори Щедріна, він прекрасно знав тексти, до того часу надруковані, й уважно стежив за виходом у світ нових.

М.Салтиков-Щедрін був одним із найпопулярніших сатириків 70–80-х років XIX ст., з огляду на те, що у своїх творах, написаних живою образною мовою, торкався животрепетних суспільних і політичних проблем європейської дійсності. Аналізуючи художні аргументи Щедріна, дискутуючи із ним чи погоджуючись, Зіньківський шукав шляхів подолання суспільного зла, виходячи з особливостей українського життя, з віри в силу морального ідеалу народу.

Літературознавчі критерії Зіньківського, провідними серед яких були єдність художності й ідейного концепту, єдність історичної правди і мистецького вимислу, в його оцінних згадках, висловлюваннях, розборах, оглядових статтях, присвячених європейській культурі, ґрунтувалися на діалектиці пізнавального та аксіологічного підходів. Вони розвінчували поширену на той час філософію прагматизму з її головною тезою протиставлення аксіологічних категорій пізнавальним.

Відзначимо ще один вид присутності російських письменників у літературному обігу Зіньківського – наявність у його листах своєрідних аналогій, крізь призму котрих оцінюється літературне явище української літератури.

Так, здійснюючи критичний розбір творів Б. Грінченка, Зіньківський порівнює їх з творами росіян на аналогічну тему: “Останні дві вірші – хороші дуже. Тема зужита, та не в тім, певна річ, питання, що зужита. Так у Достоєвського в “Преступлении и наказании” Соня Мармеладова з твоею Марисею однакову повну випила, у Некрасова подібна історія в віршах “Еду ли ночью на улице темной”, як на мене, прозаїчно розказана, як се не вряди-годи траплялося з небіжчиком – навіть “Русские женщины” прози дебелої повні. Ти, на мій погляд, не краще за Некрасова обробив сю тему: мляво, прозаїчно, дидактично, без запалу, без вогню святого. У того ж таки у Некрасова сходна до сеї тема – але ж яким пекучим, яким огневим словом, якими барвами – я кажу про “Убогую и нарядную” (2, 122). Спостерігаємо критичне проникнення автора в індивідуальний стиль М.Некрасова, його неприйняття втрати лірикою своєї мистецької специфіки. Компаративний погляд на вірші Б.Грінченка і автора «Русских женщин» приводить до заперечення ідейності без художності, виявляє вимогу естетичної цінності тексту, слабкість якої не може виправдати найактуальніша морально-етична чи суспільно-політична тенденція. Реаліст за стилем, Зіньківський не обмежувався, як бачимо, позитивістською концепцією теорії літератури. Доконечно необхідним джерелом творчості він вважає святий вогонь натхнення, не тлумачачи цю міфологеми, бо, очевидно, вона принципово не об’єктивується.

Глибокому проникненню письменника в доробок російської літератури відповідала ще одна форма його досліджень – системний виклад аналізу російського способу мислення, художнього трактування загальнолюдських проблем і їхніх естетичних здобутків (“Коли Полякам заважали бачити істину історичні традиційні пересуди, біль роз’ятреної болячки (ми се розуміємо і тому не здивуємо), то ще менша російська критика в особі Белінського, через національну, специфічно-московську нетолеранцію і канцелярсько-семінарське гордованне плебсом, чи пак його таким сміливим виступом на “лицедійную арену”, – ще менш хотіла бачити правду і безконечну красу величного твору” (1, 65–66).

Аналогія іншого порядку чітко простежується у його публіцистичних працях (“Тарас Шевченко в світлі європейської критики”, “Національне питання в Росії” та ін.) та публічних полеміках з опонентами (“Лист до О. Пипіна”) та усних дискусіях про українське питання, що виникали спонтанно.

Об’єктом критичної мислі Зіньківського були М.Гоголь і М.Салтиков-Щедрін, Л.Толстой і Ф.Достоєвський, О.Пушкін і М.Некрасов та багато інших. Вихований у традиціях національно-демократичних поглядів на суспільне призначення літератури, Зіньківський вважав участь у національно-визвольному русі митця суспільним обов’язком, потребою власного духовного розвитку. Він не приймав

ні відступу від демократичних принципів, зокрема зневагу до інших націй, у творчості письменників, ні нехтування художнім рівнем твору. До російських авторів ставився з таким же критицизмом, як і до українських, утверджуючи загальнолюдські естетичні принципи, які сповідував.

Концепція зумовленості світогляду письменника певним середовищем, з якої виходив Зіньківський як реаліст у художній творчості і переважно позитивіст у критичній, виявляється в аналізі проблеми нової людини у творчості І. Тургенева.

Мініатюрна, проте оригінальна рецензія на романи І. Тургенева про “нових людей” подана в листі до Г. Сервичківської: “Писав я на тему “Русское помещичье общество по поэмам “Мертвых душ”. Хотів був узяти тему “Базаровский нигилизм”, але кинув: базаровський тип в російській літературі, як і в житті, майже з неба впав. Коли не лічить кумедного Марка Волохова, то важко сей тип зв’язати органічно з життям, показати його початок, розвиток в прежній літературі. Потім, по моїй думці, Базаров – тип чисто великоросійський, неможливий нігде дальше. Візьми де-хоч самого крайнього отрицателя, соціаліста, атеїста, народника, – між ним та Пушкіним” (6).

“Ніде він не з’явиться нам таким, як Базаров по суті. Сама характерна суть російського Базарова – се те, що він одкида всякий ідеал: релігію, поезію, музику, іскуство, філософію, словом, все свержматеріальне. Коли у другого народу якого ми бачимо атеїста, то замість релігії божеств, откровення він будує собі нову, позитивну, откровення заміня якими-небудь моральними принципами, словом, ставить над собою щось. І так усі прочіє. А Базаров нічого не знає, як тільки матерію. Словом, коли б писати про Базарова, то треба б було і уперти на се. А це могло бути і трошки не теє (бо треба б було характеризувати великоросійський народ). То я і кинув” (6). Зіньківський дав характеристику ментальності росіян у своїх статтях, бачимо, що ґрунтом для неї послужили не тільки живі спостереження над людьми, але й літературний матеріал. Неприйняття письменником образу Базарова було і літературно-критичним, і національно-ментальним. Він побачив у цьому персонажеві художню непереконаливість і водночас гостро відчув його відчуженість від свого «Я». Та висока вартісність, яку наш автор надає «свержматеріальному», потверджує відкритість його естетичних поглядів до ідеального, романтичного. Зіньківський сполучав у своїй белетристичній творчості реалізм з романтизмом, у філософській думці – позитивізм з ідеалізмом, а в літературно-критичній – культурно-історичний метод з духовно-історичним.

Взаємовідносини І. Тургенева з Україною мають особливий характер. І. Тургенев був один з малочисельних російських чільних письменників, який щиро співчував українській інтелігенції у прагненні розвивати мову своєї нації, культуру і літературу, вирватися з підлеглого стану в Росії, досягти рівноправності на всіх рівнях спілкування з росіянами. Україна пам’ятала особисті заслуги І. Тургенева у популяризації української літератури в Росії, зокрема, переклад “Народних оповідань” і повісті “Інститутка” Марка Вовчка з передмовою, сприяння посмертному закордонному (празькому) виданню творів Т.Шевченка (1875) (написав для цього видання спогади про “народного поета України”). Саме І. Тургенев надихнув Емілія Дюрана, як твердив М. Драгоманов, написати статтю про Т.Шевченка в “Revue de deux Monde”, котру переклав Зіньківський і використав у рефераті “Тарас Шевченко в світлі європейської критики”.

З листів Зіньківського “раннього” періоду видно, що він був дуже добре обізнаний з творами І.Тургенева, які виходили українською мовою окремими виданнями, на сторінках збірників та періодичної преси, а також окремими книгами “Дим” (1881) та роман “Батьки і діти” (1886) в “Бібліотеці найзнаменитіших повістей”. Серед перекладачів тургенівських творів бачимо вже названого І. Білика, Лесю Українку, Б. Грінченка, Т. Бордуляка та ін. Ідеї й образи Тургенева знайшли своє продовження в українській літературі (“Лихі люди” Панаса Мирного, “Хмари” І. Нечуя-Левицького, “Семен Жук і його родичі” О. Кониського, “Сонячний промінь” Б. Грінченка та ін.) і відгук серед читачів, особливо молоді, яскравою ілюстрацією чого є листи закоханого юнака до дівчини з частими “виходами”-аналогіями на тургенівські образи, назви творів або їх оцінку, зроблену на основі мікроаналізу “Не помнишь ли ты “Гамлета Щигровскаго уезда” Тургенева? – пише він в одному із листів до Г. Сервичківської. – Не правда ли, порядочная чепуха сей Гамлет? Нечто подобное мне приходится себе приписать” (7). Оригінальність мислення критика-початківця: визначеність позиції, лаконічність, аргументованість оцінки, опертої на власне розуміння тексту, – виявляються при зіставленні епістолярних зауваг Зіньківського з критичними аналізами образу Базарова пера таких метрів критичного цеху, як Д.Писарев (“Базаров”, 1862, “Реалісти”, 1864) та І. Франко (“Іван Сергійович Тургенев”, 1883). Перший був у нестямному захопленні від образу Базарова, що частково передавалося й Франкові, котрий бачить в образі Базарова героїко-революційну натуру з міцними нервами, з повною гармонією думки і справи, зразок суспільного служіння і подвигу, гідний наслідування. Зіньківський трактує Базарова як тип виключно російський. Людина, яка відкидає будь-який ідеал, не пропонуючи взамін нічого, крім матерії, – не може бути прикладом для наслідування.

Свої вимоги до літератури і науки про неї, зокрема заклики до письменників орієнтуватись на широку європейську освіту, вчитися у більш розвинених зарубіжних літератур навіть літературної техніки, Зіньківський реалізував у власній творчій практиці. Оцінюючи тексти українських, російських та зарубіжних письменників, він користується культурно-історичним та духовно-історичним методами, вводить у розвідки елементи історико-функціонального, типологічного аналізу. Літератор з'ясовує причини полярних оцінок Т. Шевченка, бачить в його творах зародження магістральної для подальшої літератури проблеми духовної самостійності людини.

Власне критичне ставлення до дійсності, знайомство з кращими здобутками світової літератури, ґрунтовне опанування джерелознавчої бази сприяли становленню несхибної національно-творчої позиції Зіньківського в питанні шляхів розвитку мови, літератури, українсько-російських, українсько-слов'янських та українсько-західноєвропейських культур. Його професійні спостереження над творчістю митців слова містять актуальні проблеми і їх оригінальне вирішення, локальні висновки і узагальнення є цінним внеском до скарбниці української естетичної теорії і художньої практики.

Оцінки, зроблені Зіньківським щодо художніх творів і літературно-критичних праць витримали перевірку часом і збігаються з багатьма сучасними засадничими науковими поглядами. Ніби наш сучасник, автор "Молодої України" виступив і в тлумаченні діалогу, що його Україна веде з іншими слов'янськими народами. Прагнення до рівноправності націй та порозуміння між слов'янами ґрунтується в Зіньківського на знанні історії взаємостосунків між конкретними народами і на розумінні діалогу слов'янських літератур. Широка літературна та загальногуманітарна ерудиція письменника стала основою для його творчої праці, мета якої – збагачення рідної культури.

Зіньківський у різні способи долучав Україну до здобутків західноєвропейської літератури – і перекладаючи, і використовуючи їх інтертекстуально, і вводячи естетичні новації в свої оригінальні твори. Художні та літературознавчі тексти творилися автором переважно в малих жанрах епосу, ліро-епосу, мемуаристики, відчиту, нерідко мали фрагментарний характер, залишилися незавершеними через передчасно ранню смерть письменника. Попри це вони складають високохудожню та розмислово струнку цілісність завдяки, по-перше, патріотичному пафосу, що є проявом екзистенційної сутності особистості автора; по-друге, мистецькій своєрідності, яка має виток орієнтацію на найвищі літературні зразки світу та власну оригінальність; по-третє, філософичності – Зіньківський створив власну філософію існування, вивівши її з багатьох джерел і спрямувавши на буття української людини.

1. Писання Трохима Зіньківського: У 2 т. – Т.2 / Зредагував та життєпис написав Василь Чайченко. – Л., 1896.
2. «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / вступ. ст., передм., комент, приміт. С.С.Кіраля. – Київ-Нью-Йорк, 2004.
3. Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської (серп. – верес. 1884 р.) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф.ІІІ, од.зб. № 45260.
4. Хайдеггер М. Бытие и время / В.П.Бибихин. Пер. с нем. – М., 1997.
5. Франко І. До відома панів чехів // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1.
6. Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської від 28.09.1887 р., С.-Петербург // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф.ІІІ, од.зб. № 45195.
7. Зіньківський Т. Лист до Г. Сервичківської від 06.08. 1885 р., Житомир // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф.ІІІ, од.зб. № 45248.